

Voorlichting en scholing in het streekverbeteringsprogramma 1956-1970

Erwin H. Karel

Inleiding

‘Wij leven in een merkwaardige tijd, een tijd van planning, van vóór- en na-calculatie; een tijd waarin men geen genoegen neemt met een in de traditie verankerde arbeidsmethode. Deze tijd wordt gekarakteriseerd door het feit, dat men zich van de situatie waarin men zich bevindt een rationeel beeld tracht te vormen, waardoor de mens in staat wordt gesteld, om enerzijds langs rationeel verantwoorde lijnen in de toekomst te zien, en anderzijds de uitkomsten van zijn handelingen te toetsen aan te voren opgestelde verwachtingen’.¹ Met deze wat omslachtige omschrijving probeerde één van de auteurs van het handboek *Agrarische Voorlichting* in 1961 duidelijk te maken dat in de moderne tijd een boer niet zonder plan kon werken. Het boek ademde de geest van het ‘modern dynamisch cultuurpatroon’, een moderniseringstheorie die door de Wageningse landbouwsociologen onder leiding van de hoogleraar E.W. Hofstee was ontwikkeld. Volgens deze these bevond de samenleving zich in een overgangsfase van traditioneel-ambachtelijk naar modern-industrieel. Veel boeren hadden de sprong naar het moderne leven nog niet of maar half gemaakt. Zij leden aan een ‘cultural lag’. Dat wil zeggen: ze leefden weliswaar in een moderne maatschappij, maar volgden nog steeds de traditionele waarden en normen. Het was de taak van de sociologen om, gesteund door voorlichters, deze boeren te leiden naar een modern cultuurpatroon. Planning was daarbij een van de sleutelwoorden. De landbouwsociologen vonden een mentaliteitsverandering onder boeren noodzakelijk. Het handboek benadrukte daarom: ‘Het doel van voorlichting is niet zozeer het “verkopen” van allerlei nieuwe technieken, maar bovenal het bewerkstelligen van een andere houding tegenover het werk, het openen van een nieuwe horizon voor de cliënt; m.a.w. voorlichting betekent het aanbrengen van een nieuw gedragspatroon bij de cliënt’.²

De Wageningse sociologen volgden een andere weg dan de traditionele landbouwvoorlichting die, sinds de opkomst van de wandelende voorlichters aan het einde van de negentiende eeuw, vooral gericht was op het bijbrengen van technische kennis. Hoe bestrijdt je onkruid? Welke stoffen kunnen de bodem verbeteren? Welke symptomen horen bij welke veeziekte? Het waren duidelijke en

¹ J.M. Schijen, *Agrarische Voorlichting* ('s-Gravenhage 1961) 3.

² *Ibidem*, 15.

praktische vragen die er opgericht waren het vakmanschap van de boer te verbeteren. De landbouwsociologen wilden echter niet het vakmanschap, maar de boer zelf verbeteren. En niet alleen hem, zijn vrouw en kinderen werden eveneens opgewacht door de voorlichter. Die stond als sociaal ingenieur klaar om het traditionele boerengezin om te toveren in een modern westers gezin. De scholing en de voorlichting moesten voor het volbrengen van die taak in een nieuw jasje worden gestoken. De Wageningse moderniseringstheorie diende daarbij als uitgangspunt. In de jaren vijftig bood zich een excellente gelegenheid aan om een en ander in de praktijk te brengen. De overheid startte toen een zogenaamd streekverbeteringsprogramma, een voorlichtingsproject dat beoogde traditionele boeren in achtergebleven landbouwkundige gebieden op te stoten in de (wel)vaart der volkeren.³

Landbouwonderwijs wordt meestal gegeven op scholen in een klassikale vormen. Het probeert een brug te slaan tussen theoretische inzichten en de praktijk van het boerenbestaan. Voorlichting is meer dan onderwijs geënt op de dagelijks praktijk van de landbouwers en hun gezin. Het is een zeer specifieke vorm van onderwijs, die juist onder agrariërs een grote vlucht heeft genomen. Het streekverbeteringsprogramma zoals dat in de jaren tussen 1956 en 1970 is uitgevoerd, geeft daarin meer inzicht.

Voorlichting en scholing in de streekverbeteringen kenmerkten zich door drie zaken. In de eerste plaats beoogden de voorlichters een integrale benadering van de bevolking via verschillende vormen van voorlichting (landbouwtechnische, huishoudelijke en agrarisch-sociale). In de tweede plaats moest één van die vormen, namelijk de agrarisch-sociale, nog ontwikkeld worden. En tot slot stond de modernisering van boer en gezin centraal. In deze drie opzichten week het af van de vooroorlogse voorlichting. Hoe kwam het programma tot stand? Hoe werd de voorlichting georganiseerd? Wie gaven de voorlichting? Hoe zag de scholing en voorlichting er in de praktijk uit? En waarom verdween het streekverbeteringsprogramma eind jaren zestig weer? Het zijn vragen die in het navolgende worden beantwoord.

Symbiose tussen wetenschap en politiek

In 1953 kregen de Wageningse sociologen de politieke wind in de rug voor hun ideeën. Het tot dan door het Ministerie van Landbouw gevoerde prijs- en productiebeleid raakte achterhaald. Dit beleid beoogde in de naoorlogse dagen de voedselprijzen laag te houden. Dat zou immers ook de lonen in de fabrieken drukken, de internationale concurrentiepositie van Nederland verbeteren en zo de broodnodige dollars voor de wederopbouw in kas doen vloeien. De wederopbouw was begin jaren vijftig bijna voltooid. De internationale landbouwmarkt

³ E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970* (Groningen/Wageningen 2005).

had zich hersteld. Het was niet langer de consument die profiteerde van het prijs- en productiebeleid. Het beleid diende nog slechts om de inkomens van kleine boeren op peil te houden. De subsidiëring van landbouwproducten had er namelijk toe geleid dat Nederlandse boeren onvoldoende hadden geïnvesteerd in hun bedrijven. De productiekosten van landbouwers op de zandgronden waren relatief veel te hoog. De boeren dreigden in de internationale concurrentiestrijd ten onder te gaan. De toenmalige minister van Landbouw Sicco Mansholt greep die situatie aan voor de introductie van een zogenaamd landbouwstructuurbeleid. De concurrentiepositie van boeren moest versterkt worden door de productieomstandigheden te verbeteren en niet langer door regulering van de landbouwprijzen.

Belangrijk instrument van het landbouwstructuurbeleid werd de ruilverkaveling.⁴ In 1954 nam het parlement een nieuwe ruilverkavelingswet aan. Daardoor werd het makkelijker een ruilverkaveling door te voeren. De wet voorzag in een rigoureuze ingrijpen in het landschap. Behalve de herverdeling van grond met als doel het creëren van grotere en toegankelijker percelen, beoogde de ruilverkavelingswet de aanleg van allerlei infrastructurele voorziening, zoals de verlegging van waterlopen, de verharding van wegen en de bouw van bruggen en dijken. Het hoeft nauwelijks betoog dat de ruilverkaveling-nieuwe-stijl handenvol geld kostte. De ambtelijke top op het Ministerie van Landbouw vreesde dat in, wat zij noemde, landbouwkundig achtergebleven gebieden de investeringen onvoldoende zouden renderen. Vooral in de komgronden langs de grote rivieren en in de oostelijke en zuidelijke landbouwgebieden waren de door boeren gehanteerde productiemethoden vaak volstrekt achterhaald. Achtergebleven was het synoniem voor achterlijk dat echter uit prudentie met de betrokkenen niet werd uitgesproken. Het waren juist deze boeren die in de ogen van de Wageningse sociologen leden aan een ‘cultural lag’. Beleidsmakers en sociologen vonden elkaar op dit punt.

De Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst (RLVD) zetten in 1953 volgens het Wageningse idee twee experimenten op: een in het Friese Rottevalle en de ander in het Noord-Brabantse Kerkhoven. Het eerste dorp stond voor de moderne boer. Hier woonden individualistisch ingestelde typen die niet bang waren om moderne productietechnieken toe te passen en die met een open geest de ontwikkelingen in de wereld volgden. Rottevalle werd gebruikt als een soort expositiedorp. Boeren konden hier zien hoe een modern georganiseerd landbouwbedrijf eruit zag. Kerkhoven was door en door traditionalistisch: een katholieke gesloten gemeenschap waar het autoritair vaderlijk gezag domineerde, waar ver-

⁴ G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland* (Hilversum 2000); S. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkavelingen in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985* (Groningen/Wageningen 2004).

ouderde productietechnieken gangbaar waren en waar de bevolking hoofdzakelijk bestond uit kleine boeren. Hier moesten niet de bezoekers, maar de inwoners zelf ertoe overgehaald worden de moderne wereld binnen te stappen. Na evaluatie in 1955 werd besloten om volgens de Kerhovense methode voort te gaan. Dus niet een modeldorp gebruiken om andere boeren te overtuigen, maar een daadwerkelijke toepassing van het sociaal-ingenieurschap door boeren te veranderen.

Voorlichters in het Groningerland op werkbezoek (Collectie Veenkoloniaal Museum te Veendam)

De aanleiding om het streekverbeteringsprogramma te starten werd gevonden in een rapport over de kosten van melkproductie. Bij de gemengde bedrijven op de zandgronden bleken die kosten aanzienlijk hoger te liggen dan op de moderne veehouderijbedrijven in de veenweidegebieden. Aangezien subsidies werden berekend op grond van de hoogste productiekosten, betekende dit dat de boeren met de moderne bedrijven 'slappend' rijk werden. Het was dus zaak om de productiekosten in de achterblijvende landbouwgebieden te laten dalen door de productieomstandigheden daar te verbeteren. In 1956 werd daarom besloten om het streekverbeteringsprogramma in 19 gebieden te starten. Later volgden er nog 113 gebieden verspreid over heel Nederland. Gemiddeld duurde een streekverbetering zo'n zes jaar. In 1970 werden de laatste streekverbeteringsprojecten afgesloten.

Wat is streekverbetering?

Streekverbetering was een voorlichtingsprogramma, waarin de scholing van boeren en hun gezinnen door middel van cursussen een belangrijke plaats innam. Weliswaar werd er soms ook materiële steun verleend in de vorm van bijvoorbeeld subsidies, maar dat was bijzaak. Het programma bestond uit drie onderdelen: de bedrijfstechnische of landbouwkundige voorlichting, de huishoudelijke voorlichting en de agrarisch-sociale voorlichting. In de optie van de plannenmakers moesten deze drie vormen zoveel mogelijk geïntegreerd worden met als doel het hele boerengezin van een traditioneel naar een modern cultuurpatroon te leiden. In hun visie las een moderne boer de krant, was hij lid van zijn boerenbond, nam hij deel aan de lokale politiek, was hij geen sleurlid van de kerk, maar nam zelfbewust deel aan de discussies. In zijn sociale leven vond hij het normaal om gasten uit te nodigen, was hij niet teleurgesteld aan zijn oudste zoon hem niet wilde opvolgen en nam hij af en toe vakantie.⁵ Zijn vrouw regelde het huishouden op rationele grondslag. Ze maakte gebruik van moderne apparatuur als wasmachines en diepvriezers. Ook zij was actief in het maatschappelijk leven, zoals bij de bond van plattelandsvrouwen, bij kerkelijke organisaties en in het verenigingsleven in het dorp. Het boerengezin telde, net als het moderne westerse burgerlijk gezin, bij voorkeur niet meer dan twee tot drie kinderen. Het samenwonen van verschillende generaties op één boerderij, zoals in oostelijk Nederland halverwege de jaren vijftig nog veel voorkwam, werd minder wenselijk geacht.⁶ De kinderen in een modern gezin kregen een goede voortgezette beroepsopleiding. Voor de lagere sociale klassen betekende dat de kinderen 'hoger op' moesten komen, dat wil zeggen in aantrekkelijkere banen dan hun ouders.

Het voorlichtingsprogramma richtte zich in eerste instantie op de dorpsgemeenschap en was slechts zijdeling op individuele gezinnen afgestemd. In de opvatting van de Wageningse sociologen werd er namelijk vanuit gegaan dat boeren niet alleen door economische motieven in hun bedrijfsvoering werden geleid, maar dat sociaal-culturele omstandigheden op zijn minst van even grote invloed waren. Een boer keek naar zijn buurman of naar een gezaghebbende boer in zijn dorp, alvorens iets in zijn bedrijfsvoering aan te passen. De voorlichters waren er daarom zeer op gespist 'local leaders' in te schakelen. Hun voorlichtingshandboek onderwees dat beïnvloeding van de gezagsdragers in de gemeenschap veel rendabeler was dan veel aandacht besteden aan een volgzzaam en onbelangrijk lid van de dorpsgemeenschap.⁷ De voorlichters moesten voortdurend rekening houden met de 'sociale dwang' in de dorpen. In 'Ameland', waar

⁵ E.W. Hofstee, 'Veranderend Platteland', *Landbouwkundig Tijdschrift*. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap 74 (1962) 671-690, aldaar 679.

⁶ G.A. Kooy, *De oude samenwoning op het nieuwe platteland. Een studie over de familiehuishouding in de agrarische Achterhoek* (Assen 1959).

⁷ Schijen, *Agrarische Voorlichting*, 388.

een deel van de gezinnen moest verhuizen kreeg de RVLD de indruk 'dat het aantal kandidaten voor de nieuwe bedrijven in de polder al groter zou zijn geweest, indien er vanwege de dorpsamenleving geen bedekte tegenkanting was'.⁸ In de Groningse streekverbetering 'Zuidelijk Westerkwartier' stond de bevolking eveneens wantrouwend tegenover vestiging in de nieuw ontgonnen Zuidpolder. Wonen buiten het dorp op een boerderij op je eigen land was in deze streek niet gebruikelijk. De voorlichters haalden daarom eerst bekwame boeren met enig aanzien in de dorpen ertoe over zich in de polder te vestigen. De aarzelaars volgden daarna vanzelf.⁹ Sociale dwang werd op deze manier omgekeerd en ingezet om boeren tot verandering te bewegen.

Op lokaal niveau organiseerde een streekverbeteringscommissie de activiteiten. Hierin namen vertegenwoordigers van de belangrijkste lokale boerenbonden plaats. Het Ministerie van Landbouw voegde de regionale rijkslandbouwconsulent als ambtelijk secretaris toe aan de commissie. Bovendien werden dorpsnotabelen uit het bankwezen en de agrarische industrie aangezocht als adviseur. De commissie werd meestal opgesplitst in werkgroepen die een deel van de lokale problemen onder hun hoede namen. In elk geval was er altijd een deelcommissie voor de huishoudelijke voorlichting en voor de agrarisch-sociale voorlichting. De streekverbeteringscommissie vervulde een intermediaire taak tussen de RLVD en de bevolking. Het ministerie sloot daarmee enigszins aan bij de uit Amerika overgewaaide ideeën over 'community-organisation', waarin de zelfwerkzaamheid van de bevolking hoog stond aangeschreven.¹⁰ Deze zelfwerkzaamheid werd niet alleen bevorderd om de deelname aan het programma te vergroten. Ze was vooral bedoeld omdat het geïntensiveerde voorlichtingsprogramma slechts een tijdelijk karakter had. Nadien moest de bevolking zelf de wegen vinden om de modernisering van de landbouw op peil te houden.

De RLVD organiseerde de streekverbetering niet in zijn eentje. De drie centrale landbouworganisaties hadden een belangrijke vinger in de pap. Dat had op zijn minst twee redenen. Al in de jaren vijftig was dit ministerie uitgegroeid tot wat later vaak werd aangeduid als het Groene Front, een samenbundeling van allerlei belangenorganisaties van de landbouwsector. Belangrijkste element daarin waren de centrale landbouworganisaties.¹¹ Hun vertegenwoordigers liepen het ministerie in en uit, zaten in vrijwel alle overlegorganen en bepaalden via een corporatistisch georiënteerd bestuursmodel het beleid van de Nederlandse landbouw. Het verschil tussen een ambtenaar op het ministerie en een beleidsmede-

⁸ Nederlands Agronomisch Historisch Instituut Groningen (NAHI), Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ ir. E. Tonkens'.

⁹ E.H. Karel, 'Zuidelijk Westerkwartier in beweging. Landbouw en streekverbetering in Groningen, 1956-1970', *Historisch Jaarboek Groningen* (2005) 71-90, aldaar 88.

¹⁰ J. Boer, 'Het begrip "Community Organization" in het Amerikaanse Maatschappelijk Werk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* afl. 4 (1958) 49-55.

¹¹ S.L. Louwes, 'Het gouden tijdperk van het groene front; het landbouwbeleid in de na-oorlogse periode' in: G.A. Kooy, J.H. de Ru en H.J. Scheffer, *Beschouwingen over ontwikkeling en beleid* (Deventer 1980) 223-249.

werker van de boerenorganisaties was in die jaren niet altijd voor iedereen duidelijk. Het was haast vanzelfsprekend dat zij ook nauw betrokken zouden zijn bij de uitvoering van het streekverbeteringsprogramma.

Er was echter ook een inhoudelijke reden. Kerken en de aan hen verwante organisaties veronderstelden dat in de streekverbeteringen de voorlichting verder zou reiken dan alleen maar technische kwesties. De huishoudelijke en de agrarisch sociale voorlichting drong in hun ogen diep in de persoonlijke levenssfeer. Vooral de vragen over opvoeding, sexualiteit en samenlevingsproblemen in het gezin had betrekking op zaken, waarvoor de confessionele organisaties geen taak voor de staat in zagen weggelegd. Net als elders in het maatschappelijke werk trokken zij deze taken naar zich toe. Dit betekende dat de RLVD zich moest beperken tot de landbouwtechnische voorlichting. De drie centrale landbouworganisaties (KNBTB, NCBTB en de KNLC) namen de sociale voorlichting zelf ter hand, overigens wel goeddeels gefinancierd door de overheid. Standorganisaties en overheid verzorgden dus gezamenlijk het programma.

De doelstellingen van de streekverbetering zijn nooit vastgelegd. Wel kan men die achteraf reconstrueren. Die hiervoor geschetste modernisering van bedrijf en gezin waren geen doel op zich zelf. Het ging er om dat de boeren een inkomen uit hun bedrijf zouden verwerven dat op zijn minst vergelijkbaar was met dat van een fabrieksarbeider. Liever zelfs meer, omdat het ondernemersrisico diende te worden gedekt. Om dat te bereiken moest een mentaliteitsverandering plaatsvinden. Bij veel kleine boeren was de voortzetting van het bedrijf door de oudste zoon het hoogste ideaal. In de moderne bedrijfsvoering moest echter winstmaximalisatie op de eerste plaats komen. Niet het boer-zijn, maar het ondernemerschap was het belangrijkste.

Er waren twee routes, of beter gezegd twee groepen van strategieën die naar de modernisering van het bedrijf konden leiden: de landbouwtechnische of bedrijfstechnische en de sociale. De eerste waren het werkvlak van de RLVD en de tweede van de boerenstandorganisaties, maar door het geïntegreerde karakter van de verschillende voorlichtingsvormen liep er geen absolute grens tussen beide. Dit werd versterkt doordat voor het aspect van de agrarisch sociale voorlichting in de streekverbeteringen nascholingscursussen werden georganiseerd voor vrijwel alle betrokken voorlichters.

De voorlichters en hun opleiding

Er waren verschillende soorten voorlichters actief in de streekverbeteringen. In de eerste plaats de voorlichters van de RLVD en hun assistenten. Hun werk had zich vanaf het einde van de negentiende eeuw vooral in de praktijk ontwikkeld. Daarnaast waren er de huishoudconsulenten, die meestal verbonden waren aan een landbouwhuishoudschool. Ze werkten daar als lerares en gaven meestal in een deeltijd aanstelling voorlichting in de streekverbeteringen. De huishoude-

lijke voorlichting op het platteland stamde uit de jaren dertig. Toentertijd was het werk opgezet door de stichting Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande (HVP), die na de oorlog haar werk voorzette. De derde groep bestond uit agrarisch-sociale voorlichters. Hun werk was nieuw. Behalve van de professionele krachten werd er ook gebruikt gemaakt van vrijwilligers. Zij werden gerekruteerd uit de lokale bevolking en traden vaak op als gespreksleiders bij huiskamerbijeenkomsten.

De landbouwtechnische voorlichting werd dus verzorgd door de RLVD. Deze dienst kon bogen op een zeer uitgebreide ervaring ter zake. Al aan het einde van de negentiende eeuw bekostigde het Ministerie van Landbouw de rondtrekkende landbouwlerearen. Na een reorganisatie in de jaren twintig ontstond daaruit de RLVD, die geleid werd door rijkslandbouwconsulenten.¹² Deze consulenten probeerden zo dicht mogelijk bij de boeren en het boerenbedrijf te staan, waar de een beter in slaagde dan de andere. De rijkslandbouwconsulent werd ondersteund door assistenten en hulpkrachten. De hoger opgeleide voorlichters hadden meestal in Wageningen hun opleiding genoten, de anderen volgden cursussen via allerlei landbouwscholen. De RLVD groeide in de loop van de jaren gestaag, waardoor een zekere bureaucratisering van de organisatie ontstond en in het verlengde daarvan de afstand tot de boer toenam. Ze werden dan ook niet overal met open armen ontvangen.

De agrarisch-sociale voorlichter was één van de belangrijkste schakels in de steekverbeteringsvoorlichting. Hij was degene die de Wageningse moderniseringstheorie vorm moest geven in de praktijk. De eerste agrarisch-sociale voorlichter was eind 1955 aangesteld. Dat aantal groeide in twee jaar tijd uit naar 7. In 1960 waren er al 21 in dienst van de standsorganisaties en in 1965 44.¹³ De academisch gevormde voorlichter had bij de verschillende boerenbonden de leiding, stelde de voorlichtingsprogramma's op, verrichtte onderzoek en bepaalde de gewenste opleiding voor de vrijwilligers. Bovendien zorgde hij voor een verwetenschappelijking van het voorlichtingswerk, zoals dat ook elders in de samenleving onder invloed van sociologen gebeurde.

De meeste voorlichters hadden in Wageningen een studie sociologie, een studie sociale geografie of een technische opleiding als landbouwkundig ingenieur met een specialisatie in de agrarische sociologie gevolgd. Deze ingenieurs genoten de voorkeur bij aanstellingen. Een enkele maal vond men onder de agrarisch-sociale voorlichters een econoom of jurist. Weliswaar bestond er in de hiërarchie een onderscheid tussen leidinggevende en ondergeschikte krachten, maar dit betekende niet dat leidinggevendenden geen veldwerk hoefden te verrichten. Zij moesten in de streken waar de bevolking nog in een sterk isolement

¹² P.J.P. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst* (Wageningen 1984) 23-95.

¹³ G.F.J. Hildebrand, 'De ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting', *Landbouwvoorlichting* 18 (1961) 220-225; *Verslag over de landbouw in Nederland 1965* ('s-Gravenhage 1967) 81.

leefde of de benadering van de bewoners een goede kennis van de dorpsverhoudingen vereiste, de voorlichting zelf ter hand nemen.¹⁴ Voor de middelbaar opgeleide krachten gold als eis dat zij een studie hadden gevolgd aan een landbouwschool, een opleidingsschool voor landbouwhuishoudleressen, een sociale academie of een daaraan gelijkwaardige studie. Als aanvullende eis stelden de standorganisaties dat de persoon afkomstig moest zijn uit een landbouwkundig milieu of praktijkervaring op het platteland moest hebben opgedaan.

Veel voorlichters waren in Wageningen in aanraking gekomen met de ideeën van Hofstee. Hofstee verzamelde in de loop van de tijd een groep onderzoekers om zich heen die zijn moderniseringstheorie niet alleen onderzochten, maar via colleges en cursussen verder uitdroegen. Onder hen bevond zich A.W. van den Ban, die later hoogleraar Voorlichtingskunde werd aan de Landbouwhogeschool. Ook diens broer J.P. van den Ban, actief in de verbetering van de komgronden, was verbonden aan de opleiding van nieuwe voorlichters. Anderen waren de gezinssocioloog G.A. Kooy, de hoogleraar huishoudkunde C. Willinge Prins-Visser. Hofstee en zijn groep zijn beïnvloed door de Amerikaanse landbouwvoorlichting. Hij en Willinge Prins-Visser bezochten in het kader van de Marshallhulp verschillende Land Grant Colleges (landbouwscholen) in de Verenigde Staten.¹⁵ Op deze manier kwamen zij ook in aanraking met de 'Home Economics', de huishoudkundige voorlichting aan boerinnen. De op moderne leest geschoorde voorlichting van de Amerikanen werd gebruikt bij het opzetten van voorlichtingsprogramma's in Nederland, hoewel men te allen tijde rekening moest houden met de verzuilde omstandigheden in Nederland en de consequenties die dat had voor de voorlichting aan gezinnen.

De opleiding tot streekverbeteringsvoorlichter vond plaats in Bennekom. De cursisten sloten die opleiding af met een driedaags examen. De cursussen waren in belangrijke mate toegespitst op de praktijk van de ruilverkaveling, vandaar dat de examens gingen over vakken als 'arbeidsleer', 'ruimtelijke ordening', 'ruilverkavelingswet', 'landschapsverzorging' en 'bedrijfsvergroting'.¹⁶ Daarnaast behoorden ook examens 'maatschappelijk werk en 'agrarisch-sociale voorlichting en voorlichtingsmethodiek' tot het programma. In het cursusmateriaal waren de theoretisch gemodelleerde moderne en de traditionele boer terug te vinden in praktische beschrijvingen. Anders dan de theoretische conceptualisering waarin de moderne boer uitgangspunt en norm was, nam men in het cursusmateriaal vaak de kleine, traditionele boer als vertrekpunt: 'De boer is gewend om lang te werken in een kalm tempo, zijn bedrijf is slecht verkaveld, hij moet lange afstanden afleggen, alles kost veel tijd, hij is bepaald niet lui, maar de omstandigheden

¹⁴ Rapport over de ontwikkeling van de agrarisch-sociale voorlichting en het begeleidend maatschappelijk werk in Nederland ('s-Gravenhage 1963) 16.

¹⁵ F. Inklaar, Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland (Den Haag 1997).

¹⁶ NAHI, Archief W. Horinga, 'Specialistencursus streekontwikkeling'.

beletten hem om rationeel zijn dag in te delen. Tijd is voor hem geen geld. Hij woont midden tussen zijn dorpsgenoten in een dichte bebouwing, spreekt dagelijks zijn burens en neemt de tijd voor een praatje. Het bedrijf is niet groot, je bent lang onderweg met alles, je bent altijd bezig, er wordt van je verwacht, dat je je de tijd gunt om te praten'.¹⁷ Theorie en praktijk sloten zeker niet naadloos op elkaar aan. Voorlichters moesten hun programma's aan de lokale omstandigheden aanpassen. Soms herkenden de boeren de agrarisch-sociale voorlichting overigens niet als aparte activiteit. Zo waren slechts 4 van 22 landbouwers die deelnamen aan een evaluatie in de streekverbetering 'Maas en Waal-west' bekend met het begrip 'agrarisch-sociale voorlichting'.¹⁸

Ook de huishoudelijke voorlichtsters volgden nascholingscursussen, onder andere bij de afdeling Huishoudkunde van de Wageningse Landbouwhogeschool. Zij maakten daar kennis met moderne huishoudelijke apparatuur en nieuwe materialen voor de inrichting van woningen. Later volgden zij ook bijscholingscursussen die betrekking hadden op de financiën van het gezin. Een deel van die nascholingscursussen werd verzorgd door de boerenstandorganisaties, die er ook voor zorgden dat vrijwilligers werden opgeleid. De katholieke organisaties gebruikten daarvoor bijvoorbeeld het Nijmeegse 'Berg en Dal' en het Noord-Limburgse vormingscentra 'Kasteel Well'. De vrijwilligers werden onder ander ingeschakeld om gesprekken tussen boeren en hun gezinnen te leiden. Door de nascholing in eigen hand te houden konden de confessionele organisaties een christelijk uitgangspunt onder de agrarisch-sociale voorlichting leggen. J. Bouma, werkzaam bij een katholieke standsorganisatie, benadrukte dat binnen de agrarisch-sociale voorlichting de levensbeschouwelijke overtuiging niet verborgen mocht worden, sterker, het was de plicht van de katholieke bonden om de agrarisch-sociale voorlichting op levensbeschouwelijke grondslag te organiseren. 'Een 'modern cultuurpatroon', dat de mens zijn gerichtheid op God zou ontnemen, zou in het licht van deze levensopvatting onmogelijk als een waarde kunnen worden gezien'.¹⁹ Agrarisch-sociale voorlichters gaven daarom in de streekverbeteringen ook cursussen als 'De Kerk in beraad', 'Katholiek in de moderne tijd' en 'Christen zijn nu'.

Bedrijfstechnische voorlichting

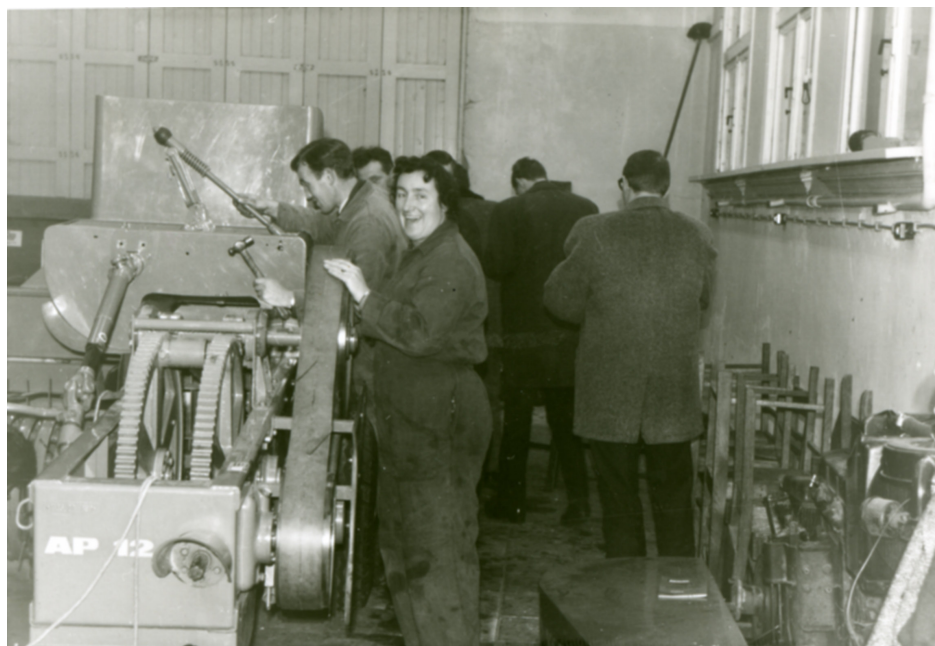
Na de 'vingeroefening' in de voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle, opende zich vanaf 1956 voor de voorlichters de mogelijkheid om hun nieuwe ideeën grootschalig in de praktijk te brengen. De wijze waarop de modernisering moest plaatsvinden verschilden per streekverbetering nogal. In het ene geval lag

¹⁷ NAHI, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ir. E. Tonkens'.

¹⁸ A.W. van den Ban, De mening van enkele boeren over de streekverbetering Maas en Waal west (Wageningen z.j. [1962].

¹⁹ J. Bouma, Evaluatie van de agrarisch sociale voorlichting. Doelstellingen, uitvoeringen, resultaten en toekomstverwachtingen van de agrarisch sociale gespreksgroepen van de A.B.T.B. (Groningen 1960) 86-87.

een intensivering van de melkveehouderij, dus het verhogen van het aantal dieren per hectare grasland, in de lijn der verwachtingen. In andere gevallen legden de voorlichters nadruk op ontmenging van de bedrijven, dus een reductie van het aantal verschillende productietaken op een bedrijf. Overschakelingen van akkerbouw naar tuinbouw was ook een optie, net als mechanisering, specialisatie van het bedrijf en uitbreiding van het landbouwareaal.

Modernisering van de landbouw betekende ook dat er meer cursussen technisch gebied moesten worden gegeven (Collectie Veenkoloniaal Museum Veendam)

De keuze van de te volgen moderniseringsstrategie beïnvloedde slechts zijdelings de gehanteerde voorlichtingsmethodiek. Veel eindverslagen over streekverbeteringen zijn wat spaarzaam in hun informatie over de wijze waarop de bedrijfstechnische voorlichting werd gegeven. Meestal werd volstaan met een analyse van de problemen en de weg naar de oplossing daarvan. Er werd bijvoorbeeld grondonderzoek of gewasonderzoek gedaan door een landbouwkundig instituut, dat vervolgens verbeteringstechnieken aandroeg. Deze summierheid in informatie stond in schril contrast met de verslagen over de huishoudelijke en agrarisch sociale voorlichting. Daar werden de georganiseerde cursussen, excursies en tentoonstellingen wel breed uitgemeten. Toch kan aan de hand van een aantal eindverslagen, de toen gangbare handboeken en uit bewaarde archieven gereconstrueerd worden hoe de voorlichting werd gegeven. Daaruit blijkt onder

andere dat in vrijwel alle streekverbeteringen het hele scala van bekende voorlichtingsmethoden werd ingezet.

In het algemeen gesproken kon de voorlichting worden opgesplitst in individuele en groepsvoorlichting. De streekverbetering koos als uitgangspunt de groepsvoorlichting. Het was namelijk aanvankelijk de bedoeling om de hele dorpsgemeenschap in de richting van een modern cultuurpatroon te sturen. Dat wil overigens geenszins zeggen dat men geen aandacht had voor de individuele voorlichting. In de loop van de jaren zestig werd die zelfs steeds belangrijker. Bovendien was de individuele benadering vaak noodzakelijk om boeren die een afwachtende houding aannamen, toch bij het voorlichtingsprogramma te betrekken. De voorlichters werd afgeraden om onuitgenodigd op het erf van zulke boeren te verschijnen. In plaats daarvan adviseerde men hun een gelegenheidspraatje aan te knopen op markten, veilingen of andere openbare bijeenkomsten. Op die manier kon het vertrouwen van de boeren gewonnen worden. Vervolgens kon er dan ook een bedrijfsbezoek plaatsvinden. Individuele voorlichting werd soms ook geprefereerd als een bedrijf als voorbeeld voor andere kon functioneren. Wanneer het lukte om een nieuwe methode op enkele bedrijven te introduceren, hoopte men dat de rest spoedig zou volgen.²⁰

De meeste voorlichtingsmethoden waren al decennialang beproefd. Dat gold bijvoorbeeld voor de zogenaamde demonstraties, die tot doel hadden boeren te overtuigen van het nut dat bepaalde technieken, werkwijzen en werktuigen voor hen konden hebben.²¹ Deze demonstraties werden aangeprezen vanwege hun indringendheid en doeltreffendheid. Wanneer de boer zelf iets mocht uitproberen, was het leereffect veel groter. De methode werd al vanaf het begin van de twintigste eeuw ingezet door landbouwvoorlichters, omdat ook 'theoretische' problemen op een zeer praktische wijze konden worden uitgelegd. In de streekverbeteringen kenden men twee soorten demonstraties. De ene toonde een nieuwe of betere werkwijze, de andere liet vooral het resultaat zien van een juiste werkwijze. In de streekverbetering 'Emphel Orthen' demonstreerden de voorlichters bijvoorbeeld het goed ophokken van granen, de bestrijding van heermoes, inkuilmethoden, de verbouwing van een stal tot een loopstal en het schoonmaken melkgereedschappen.²² In 'Maarsseveense Plassen', een tuinbouwgebied dat als gevolg van de stadsuitbreiding van Utrecht gereconstrueerd moest worden, werkte de RLVD met proefvelden. Dat was noodzakelijk omdat de nieuwe grond waarop de kassen verschenen nog onvoldoende vruchtbaar was voor snelle opbrengsten. Op de proefvelden lieten de voorlichters zien hoe de

²⁰ Schijen, *Agrarische Voorlichting*, 376.

²¹ *Ibidem*, 403.

²² *Streekverbetering Empel-Orthen*, 1 januari 1957 - 31 december 1962 (Oss 1963) 17.

grond het best bemest kon worden. Later werden er ook allerlei teeltproeven met nieuwe gewassen getoond.²³

De demonstraties die het resultaat van een werkwijze lieten zien waren vrijwel altijd in de vorm van een voorbeeldobject. Met behulp van de RLVD konden boeren een onderdeel van hun bedrijf modelmatig inrichten. Dit was bijzonder effectief wanneer het Ministerie van Landbouw wilde dat boeren de productieomstandigheden op hun bedrijf zouden verbeteren. Andere boeren uit het dorp konden dan op de modelboerderij zelf zien hoe het gebouw of de machine in de praktijk werkte. In de streekverbetering 'Haarle' werden bij boeren als voorbeeldobjecten ingericht: een stal met een mechanische uitmester, een goed ingericht kippenhok, een ruimte voor het opbergen van kleingereedschap en een varkensmesthok. In de streekverbetering 'Slagharen Schuinesloot' wilde het Ministerie van Landbouw de kleinschalige varkensfokkerij bevorderen. De meeste boeren hadden wel twee of drie varkens op hun bedrijf, maar gezien dat geringe aantal was de wil om te investeren in goede schuren niet groot. De schuren waren daardoor vaak van slechte kwaliteit: ruimtegebrek, te koud en te tochtig voor de fokkerij.²⁴ Op één van de boerderijen werd een voorbeeldschuur ingericht om te laten zien hoe de temperatuur geregeld kon worden en hoe de hokken voor de varkens het best konden worden ingericht.

Naast de demonstraties vormden de cursussen, die er in alle maten en soorten waren, een tweede belangrijke methode in de voorlichting. Deze beperkten zich niet alleen tot praktische landbouwtechnische kwesties, maar hadden vaak ook het 'economisch bedrijfsbeheer' als onderwerp. In dat geval moesten de boeren weer terug naar de schoolbanken. Boeren werden gestimuleerd een bedrijfsboekhouding op te zetten. Dit betrof geen financiële boekhouding, maar een productieboekhouding. Ze werden soms door de boer zelf bijgehouden, soms met steun van één van de boekhoudkundige bureaus van de boerenorganisaties. De resultaten werden tijdens bijeenkomsten 'met boeren uit het dorp besproken, zonder dat overigens duidelijk was van welke boerderij de gegevens kwamen. De dorpsgenoten konden zo een indruk krijgen van de mogelijkheden van verschillende landbouwactiviteiten in hun streek. Meestal werd de boekhouding ook met de boer persoonlijk doorgenomen en kreeg hij tips om zijn resultaat te verbeteren. Het mes sneed hier dus van twee kanten: de boeren kregen inzicht in de totstandkoming van hun bedrijfsresultaat en de RLVD verzamelde kennis over de beste productiemethoden in een streek.

De cursussen werden vooral bezocht door de jongere generatie. De RLVD hoopte via hen ook het bedrijfshoofd, meestal de vader, te beïnvloeden. Maar dat was geen eenvoudige taak. De gezagsverhoudingen waren op veel boerderijen nog van dien aard dat vaders wil wet was. Verouderde en traditionele pro-

²³ *Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen* (Maarsseveen 1969) 20-21.

²⁴ Streekverbetering Slagharen-Schuinesloot (Hengelo O. z.j. [1962]) 10.

ductietechnieken konden daardoor vaak de overhand houden. De RLVD probeerde daarom de boeren niet alleen via de schoolbanken, maar ook via laagdrempelige cursussen te bereiken. In veel streekverbeteringen had de landbouwvoorlichtingdienst een gebouw of keet die was ingericht om praktijkgerichte cursussen te geven. De cursus ‘hygiënisch melkwinning’ was daarvan een voorbeeld. Door de invoering van het machinale melken werkten de boeren met nieuw gereedschap. Zij moesten leren hoe het melkgereedschap efficiënt gereinigd kon worden. Door de mechanisering werd het melken, in veel streken traditioneel het werk van de boerin, weer door de man gedaan.²⁵ De reiniging bleef echter vaak een taak voor de vrouw. In de streekverbetering ‘Zuidelijk Westerkwartier’ was dit een van de weinige landbouwtechnische cursussen waar vrouwen aan meededen.²⁶ Het ging daarbij niet alleen om het goed schoonmaken van het melkgerei, maar om ook het efficiënt inrichten van de melkkamer. Netjes gestapelde melkbussen en keurig opgehangen melkgerei bevorderden de arbeidsproductiviteit. Voorlichters ontdekten al gauw dat via de boerin hier veel meer resultaat was te verwachten.

De cursussen waren weliswaar op de overdracht van kennis gericht, maar hadden ook een sociale functie. Er was immers ook tijd voor sociaal contact. Soms leidden die informele besprekingen tot studieclubs. Wanneer een groep boeren in een streek besloot om een nieuw product te introduceren op hun bedrijf was het handig om de resultaten onderling uit te wisselen. De aard van een studiegroep kon verschillen. In elk geval waren ze er op gericht actuele ontwikkelingen in de bedrijfssector te volgen. Verder dienden ze ook ter uitwisseling van informatie over bijvoorbeeld geschikte teeltmethoden. De streekverbetering ‘Haarle’ kende een kalveropfokclub en een studieclub rundveehouderij en die in ‘Maarsseveense Plassen’ een tuinbouwstudieclub. In wezen leende elk onderwerp zich om er een studieclub over op te richten.

De voorlichters bevorderden de aansluiting bij verenigingen. Een moderne boer moest immer buiten zijn bedrijf ook actief zijn. Bovendien kwam het de productiviteit ten goede. Zo werd vrijwel overal het lidmaatschap van melkcontroleverenigingen gestimuleerd. De streekverbeteringscommissie ‘Haarle’ vond dat zelfs zo belangrijk dat zij een premie in het vooruitzicht stelde aan boeren die zich aansloten.²⁷ Wie lid was controleerde niet alleen de hoeveelheid geproduceerde melk, maar ook de kwaliteit. Bovendien werd het voederpatroon van de koeien geregistreerd en leverde dit net als bij de bedrijfsboekhouding nuttige kennis op over de beste methode om het melkvee te verzorgen. Overigens kon die kennis ook via wedstrijden en keuringen worden verzameld. De streekverbe-

²⁵ M. Lenders, *Plattelandsvrouwen in een dorpsamenleving. Een antropologisch onderzoek naar de invloed van het moderniseringsproces op het leven van boerinnen vanaf het begin van de eeuw tot nu* (Doctoraalscriptie VU; Amsterdam 1979).

²⁶ Karel, ‘Zuidelijk Westerkwartier in beweging’, 86.

²⁷ *Streekverbetering Haarle 1956-1962* (z.p. 1962) 10.

tering 'Maarsseveense Plassen' organiseerde bijvoorbeeld teeltwedstrijden voor sla, bloemkool en prei. De streekverbeteringscommissie verstreekte het teeltmateriaal en keurde gedurende de groei de gewassen enkele malen. De tuinder verstreekte gegevens over teeltmethode en bemesting. Op die manier kon informatie over de beste teeltmethoden worden vergaard.

Evenals de cursussen hadden ook de excursies zowel een informatieve als sociale functie. Het sociale element werd versterkt doordat boer en boerin samen het uitstapje maakten. Veel van de reisjes gingen naar streekverbeteringen elders. Zo bezochten de boeren in 'Spier-Wijster' niet alleen in het voorbeeldorp Rottevalle, maar ook de streekverbetering 'Ameland' en die in het naburige 'Sleen-Erm-Diphoom'. De excursies droegen er ook toe bij dat boerendorpen uit hun isolement werden gehaald. De meeste boeren en boerinnen in Zeeland kwamen nauwelijks van hun eilanden af. Hun kennis van de 'buitenwereld' was daardoor nogal beperkt. Feitelijk gold dat echter ook voor veel dorpen elders die niet door water van de rest van de wereld waren afgesloten. Binnen de streek werd de onderlinge communicatie bevorderd door de uitgave van een nieuwsbrief. Ze verschenen onder kleurrijke namen als *Zo in en um d'n barg* (Neederberg) of *Tussen Ulenpas en Iessel* ('Hummelo Keppel'). Er werden talloze onderwerpen in behandeld van landbouwtechnische en huishoudelijke aard. De bladen, die meestal huis-aan-huis werden verspreid, zorgde er voor dat niet alleen de boerenbevolking in een dorp kennisnam van de vorderingen van de streekverbeteringen, maar dat de hele lokale bevolking op de hoogte bleef.

De geïsoleerde Zeeuwse eilanden zijn uiteindelijk door de Deltawerken zowel naar binnen als naar buiten ontsloten. Trouwens, ook de moderne media als televisie en radio speelden in die ontsluiting een rol. Deze media gingen vanaf het einde van de jaren vijftig een steeds belangrijker rol spelen in de landbouwvoorlichting. Zo zond de AVRO de rubriek 'Voor het platteland' uit, verzorgde de NCRV het programma voor 'Boer en tuinder', profileerde de KRO zich liefst met drie rubrieken voor de boer waaronder 'Wij vrouwen van het land'. De VARA had de rubriek 'Voor het platteland' en de VPRO 'Het platteland nu'. Het Ministeries van Landbouw verzorgde zelf ook twee keer per week een tien minuten durende landbouwrubriek. Het Landbouwschap maakte het 'Agrarisch Radiobulletin', waarin dagelijks de marktberichten werden uitgezonden en het KNMI maakte speciaal voor de landbouw weerberichten.²⁸ De televisie stond nog in de kinderschoenen. De NTS zond vanaf 1958 maandelijks onder de titel 'Internationaal Agrarisch Nieuws' een filmreportage uit.²⁹ In de streekverbeteringen hadden dit soort uitzendingen voor de voorlichters vooral een ondersteunende functie.

²⁸ Schijen, *Agrarische Voorlichting*, 419-420.

²⁹ *Ibidem*, 438.

„STREEKVERBETERING ELSLO e.o.“

Mededelingen Plaatselijke Commissie

Bedrijfsbeëindiging

Het ingestelde ontwikkelings- en saneringsfonds voor de landbouw zal mogelijkheden geven een eventuele bedrijfsbeëindiging te vergemakkelijken. Zoals bekend kan aan degenen die in een ruilverkavelingsgebied in uitvoering hun bedrijf aan de Stichting Beheer Landbouwgronden verkopen, boven de grond- en gebouwenprijs een beëindigingsvergoeding van maximaal 10 maal de pachtwaarde worden gegeven. Van pachtgronden beurt de gebruiker deze beëindigingsvergoeding. Deze regeling blijft gelden.

Daarnaast is thans een regeling inzake bedrijfsbeëindiging ontworpen in het kader van het z.g. ontwikkelings- en saneringsfonds voor de Landbouw.

De navolgende voorwaarden zijn hieromtrent bekend gemaakt. Om voor een beëindigingsvergoeding ingevolge genoemd saneringsfonds in

VAN DE REDACTIE

Stationsweg 152, Drachten

Verwacht wordt dat velen van de regeling inzake bedrijfsbeëindiging via het O. en S. fonds gebruik zullen maken.

Uw aandacht vragen verder de problemen rond de kavelinrichtingswerkzaamheden, de robolbestrijding en bedrijfsopvolging.

Voor de huisvrouwen staat een excursie op het programma.

aanmerking te kunnen komen zal:

1. de ondernemer het hoofdberoep in de land- of tuinbouw moeten hebben;
2. hij de leeftijd van 55 jaar moeten hebben bereikt;
3. hij sinds 1 januari 1960 het beroep van boer moeten hebben uitgeoefend;
4. het fiscaal inkomen de laatste 5 jaren gemiddeld niet hoger dan f 6 500 — per jaar moe-

Informatieblad voor de boerengezinnen in de streekverbetering Elslo

Het hiervoor opgesomde scala van voorlichtingstechnieken werd verder compleeteerd door praatavonden, forumdiscussies, tentoonstellingen, 'lichtbeeld'-presentaties, enzovoort. Het vernieuwende van de voorlichting zat niet zozeer in de gehanteerde technieken. Hooguit kan men stellen dat de voorlichters gezien de aard van de streekverbetering een voorkeur hadden voor de groepsvoorlichting. De modernisering betrof immers, althans toen het streekverbeteringsprogramma in 1956 startte, nog de gehele gemeenschap. In het verlengde hiervan werd wel de omkering van de 'sociale dwang' en het 'local leadership' bij de voorlichters als bruikbare methode aangeprezen. De inhoudelijke vernieuwing moet echter vooral gezocht worden in de meer sociaal georiënteerde voorlichtingsvormen zoals de huishoudelijke voorlichting en vooral ook de agrarisch sociale voorlichting. Niet voor niets werd één van de doelstellingen van het streekverbeteringsprogramma, namelijk de integratie van de verschillende vor-

men van voorlichting, vooral bij deze beide bereikt. Zij gingen uiteindelijk op in de economisch-sociale voorlichting.

De huishoudelijke voorlichting

De thema's en activiteiten van de huishoudelijke voorlichting laten zich bundelen in twee hoofdcategorieën: woning en huishouden. Daarnaast speelde gaandeweg ook het financieel management een steeds belangrijker rol. Dit laatste droeg in belangrijke mate bij aan de ontwikkeling van de economisch-sociale voorlichting. De woninginrichting en -verbetering was nauw gerelateerd aan de modernisering van het bedrijf zelf. Gedurende de ruilverkavelingen herbouwden boerengezinnen delen van hun boerderij. Ook was het mogelijk dat hun boerderij vanuit het dorp naar het herverkavelde land werd verplaatst. In al dat soort gevallen kregen de boeren nieuwe en moderne bedrijfsruimtes, waardoor het voor de hand lag ook het woongedeelte aan de eisen van de tijd aan te passen. Huishoudconsulentes adviseerden de boerinnen daarin. De doelstellingen die deze voorlichtsters hanteerden, kunnen samengevat worden in drie begrippen: rationalisatie, hygiëne en huiselijkheid.

De voorlichtsters ontwikkelden allerlei ideeën om de oude inrichting aan te passen aan het moderne comfort. De inrichting van aparte slaapkamers – in veel boerderijen deed de bedstee nog dienst – en goede sanitaire voorzieningen namen daarbij een belangrijke plaats in. Ontbrak het geld om een moderne douche te plaatsen, dan kon de ouderwetse douche-emmer door verlaging van de vloer of door een luik in het plafond nog altijd wel hoog genoeg geplaatst worden om als alternatief te dienen. De aanleg van betere wasgelegenheden moest de persoonlijke hygiëne in de gezinnen bevorderen. In de streekverbetering 'Peize' was bij aanvang van het voorlichtingsprogramma nog 87 procent van de boerderijen zonder douche, maar dat verbeterde daarna snel.³⁰ Niet overal verliep het zo vlot. In het eindverslag van de Noord-Brabantse streekverbetering 'Haaren' constateerde men dat slechts 20 procent van de gezinnen het woongedeelte tegelijkertijd met het bedrijfs gedeelte verbeterde. Slechte aansluiting op nutsvoorzieningen speelde hier parten.³¹ Hygiëne en goede lichaamsverzorging behoorden tot de onderwerpen die op praatavonden of bij individuele huisbezoeken vaak ter sprake kwamen. De voorlichtsters besteedden aandacht aan een verzorgd uiterlijk, omdat 'de kommunikatiemiddelen (damesbladen, radio en televisie) en de beschikking over geld voor kleding het meedoen aan de mode bevorderen'.³² In dit laatste herkent men wat explicieter de doorwerking van de moderniseringstheze, die er immers op was gericht de boerengezinnen in aanra-

³⁰ Streekverbetering Peize 1961-1967 (Assen 1968) 19.

³¹ Verslag evaluatie-onderzoek streekverbetering Haaren (z.p. z.j.) 20.

³² Zes jaar streekverbetering Haaksbergen. Ontwikkelingen in de periode 1962-1968. Eindverslag (Hengelo O. 1968) 28.

king te brengen met moderne cultuurpatronen. Meedoen aan mode was een uiting van veranderingsgezindheid en werd in die zin positief beoordeeld.

De rationalisatie van het huishouden was geen modernisering omwille van de modernisering. De RLVD hoopte dat de boerin door een efficiënter gevoerde huishouding meer tijd zou overhouden om op de boerderij te werken. Op die manier kon de inschakeling van vreemde arbeidskrachten worden uitgespaard. Zeker bij kleine boerenbedrijven kon dat geld opleveren. Dat verklaart waarom huishoudconsulentes soms vrij ver gingen in hun rationalisatieplannen. In sommige gevallen rekenden zij uit hoe de looplijnen van de huisvrouw door een optimale plaatsing van meubels konden worden ingekort. In andere gevallen zocht men naar een efficiënte indeling van voorraad- en kledingkasten. Een goed ingerichte voorraadkast kon immers tot tijdsparing leiden. Vooral de voorlichting over moderne huishoudelijke apparaten was gericht op arbeidsbesparing. De toename van het aantal aansluitingen op openbare nutsvoorzieningen (elektriciteit, water en telefoon) zorgde er voor dat de hoeveelheid adviezen over de aanschaf van een wasmachine steeg. In 'De Roerstreek' werden gedurende het streekverbeteringsprogramma 210 diepvriezers en 90 (half)automatische wasmachines geplaatst.³³ Die verhouding mag op het eerste gezicht wat merkwaardig overkomen, maar op een boerenbedrijf waar het gezin ook voedsel voor eigen gebruik verbouwde, was het voordeel van een diepvriezer relatief veel groter dan van een wasmachine. Diepvriezen vergde veel minder tijd dan de oudere inmaakmethoden.

Gingen vrouwen als gevolg van de rationalisatie en modernisering van het huishouden meer tijd besteden aan het werk op de boerderij? Het bestaande patroon – hoge arbeidsparticipatie van vrouwen op gemengde bedrijven en lage op akkerbouwbedrijven – bleef gewoon voortbestaan. De vrijkomende tijd kon echter ook besteed worden aan activiteiten buitenshuis. Ook hier bleven er regionale verschillen bestaan. In de streng gereformeerde dorpen bleven de sociale contacten voor vrouwen beperkt. Elders werd de streekverbetering wel aangegrepen om de omgang met burens en dorpsgenoten te intensiveren. De cursussen en andere activiteiten bleken niet alleen gewaardeerd te worden vanwege de kennis die werd opgedaan, maar ook vanwege de sociale contacten die konden worden gelegd.

De voorlichting met betrekking tot de dagelijkse huishoudelijke arbeid richtte zich hoofdzakelijk op de voeding, bloemschikken, persoonlijke hygiëne, de was en kleding. In het kader van dat laatste organiseerden de voorlichtsters ook veel naaicursussen. Ook andere thema's kwamen in het streekverbeteringsprogramma aan bod, zoals de cursussen 'beter bewegen', die de huisvrouwen een betere werkhouding aanleerden, en 'ziekteverzorging en EHBO'. Bij het thema voeding gebruikten de huishoudconsulentes vaak voorlichtingsfilms zoals 'Van

³³ Streekontwikkeling De Roerstreek 1958-1965. Eindverslag (Roermond 1965) 59.

tuin naar tafel', 'De goede vijf' en 'Lofzang op de zuivel'. De voorlichting was er op gericht de moderne inzichten op voedingsgebied te verspreiden. In 'Spier-Wijster' probeerde de voorlichtster de huisvrouwen te leren dat voedsel te lang koken en grote hoeveelheden klaarmaken voor een paar dagen tegelijk ten koste ging van de voedingswaarde.³⁴ Succes was echter niet altijd gegarandeerd. Zo constateerde de streekverbeteringscommissie in 'Erm-Sleen-Diphooorn' dat na afloop van de streekverbetering slechts 41 van de ruim 90 geënquêteerde vrouwen elke dag vers kookten.³⁵ Hier speelden onder andere traditionele gewoontes en de participatie van vrouwen in het bedrijf, die in Drenthe relatief hoog lag, mee.

Via de aandacht voor de huishoudelijke taken en de woninginrichting konden de consulenten de moderne normen voor huiselijkheid propageren. Zo wazen de voorlichtsters in de streekverbetering 'Koewacht' er op dat de traditionele pronkkamer vervangen moest worden door een woonkamer waarin het gezin daadwerkelijk vertoefde. Het dagelijkse gezinsleven verplaatste zich zo van de woonkeuken naar de woonkamer.³⁶ In de streekverbetering 'Ameland' hielden de voorlichtsters er rekening mee dat een verplaatsing van de boerderijen naar buiten het dorp zijn invloed moest hebben op de huiselijkheid. De rol van de boerin veranderde ten aanzien van de kinderen, die 'na schooltijd meer thuis zijn en niet meer in het dorp kunnen spelen. De boerin zal wellicht de kinderen wat meer moeten bezighouden – er zal meer huiselijkheid moeten worden betracht. In dit verband denken wij aan gezelschapsspelen e.d.'³⁷ De huiselijkheid had ook betrekking op de verzorging van het erf rondom de woning. De aanleg van siertuinen, zo schreef de streekverbeteringscommissie 'Someren-Lierop', was er vaak op gericht de gezelligheid en de orde rondom het erf te bevorderen.³⁸

De benadrukking van huiselijkheid en gezelligheid in de streekverbeteringen kan niet los worden gezien van een algemene tendens in de Nederlandse samenleving na de Tweede Wereldoorlog, namelijk het propageren van het modern westers gezin. Man en vrouw met gemiddeld twee kinderen, een huisje met tuin, radio (later tv) en vanaf de jaren zestig ook een auto voor de deur werd het nastrevenswaardig ideaal van veel gezinnen. De confessionelen hadden moeite met een strikte beperking van het kindertal, maar ook onder deze bevolkingsgroep gold steeds meer dit ideale gezinsbeeld. De rol van de vrouw, niet-werkend en thuisverzorgend, was slechts deels op de boerengezinnen van toepassing. In sommige streken bleef de vrouw immers actief op de boerderij meewerken. Toch zijn er ook streken waar de verzorgende rol relatief belangrijk werd. In Limburg bleef tot 1947 het aandeel van de meewerkende boerinnen in

³⁴ Zes jaren streekverbetering in het gebied Spier-Wijster 1956-1961 (z.p. z.j. [1961]) 34.

³⁵ Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphooorn 1956-1960 (z.p. [Sleen] z.j.) 43.

³⁶ *Eindverslag van de streekverbetering Koewacht en omstreken over de periode 1960-1965* (z.p. z.j.) 12.

³⁷ NAHI, Archief W. Horinga, 'Sociale vraagstukken ten plattelande/ ir. E. Tonkens'.

³⁸ *Someren-Lierop. Wat er tijdens de streekverbetering tot stand kwam* (Eindhoven 1963) 51.

de beroepsbevolking tussen de 25 en 30 procent schommelen, daarna viel het vrij plotseling terug naar 6 procent in 1960. Boerinnen gingen zich hier vrijwel uitsluitend op gezinstaken richten.³⁹ Als verklaring hiervoor kunnen twee factoren worden aangewezen. In de eerste plaats werkte de propaganda van de katholieke kerk die de plaats van de vrouw vooral zag in huis. In de tweede plaats mag vermoed worden dat de rationalisatie van bedrijven de vrouwenarbeid reduceerde.

De agrarisch-sociale voorlichting

Wat voor de huishoudelijke voorlichting gold, was niet anders voor de agrarisch sociale voorlichting. Ook hier drong de voorlichting in de persoonlijke levenssfeer van het gezin en was het dus gewenst dat de voorlichting door de boerenbonden werd georganiseerd. Anders dan beide ander voorlichtingsvormen kende de agrarisch-sociale voorlichting geen voorganger of voorbeelden. Een commissie waarin onder andere Hofstee en Willinge Prins-Visser zitting hadden, bedacht in 1957 wat richtlijnen voor deze vorm van voorlichting, maar die waren nogal abstract. In de praktijk richtte zich de agrarisch-sociale voorlichting al snel op twee hoofdthema's: beroepsvoorlichting voor de jeugd organiseren en opvolgingskwesties met het gezin doorspreken. Daarnaast werd er ook wel aandacht besteed aan algemene maatschappelijke en politieke problemen. Uitgangspunt van de agrarisch-sociale voorlichting was immers de plaats van het boerengezin in de moderne samenleving. Zo bezochten boeren uit Peize het parlement in Den Haag en werd er in verschillende streekverbeteringen aandacht besteed aan regionale ontwikkelingsplannen.

De beroepsvoorlichting moest vooral ertoe bijdragen dat de zogenaamde generatiedruk, het aantal boerenzoons dat hun vader wilde of moest opvolgen, zou dalen. Bovendien moest het voorkomen dat kinderen te lang op de ouderlijke boerenbedrijf bleven rondhangen. Weliswaar was daar voor hen werk tijdens de drukke seizoenen, zoals gedurende de oogst, maar de rest van het jaar bleef hun arbeidsvermogen improductief. De beroepsvoorlichting werd als een effectief middel gezien om kinderen uit boerengezinnen elders – fabrieken, havens – aan de slag te krijgen. Overigens bleek de generatiedruk vooral onder de groep van boeren met middelgrote bedrijven onverminderd hoog te blijven. Kinderen uit gezinnen met kleine boerenbedrijven kozen eieren voor hun geld. Zij voelden er niets voor het onrendabele bedrijf van hun vader over te nemen. Het gevaar bestond nu dat deze bedrijven opgekocht werden voor de zonen uit de gezinnen op de middelgrote boerderijen. Op die manier zou er weer een nieuwe generatie kleine boeren ontstaan. Dat betekende dat de beroepsvoorlichting zich niet enkel op de kinderen van de kleine boeren moest richten.

³⁹ J.C.G.M. Jansen en W. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw* (Leeuwarden/Mechelen 1992), 396.

De beroepskeuzevoorlichting verschilde in de streekverbeteringen die in de jaren vijftig waren begonnen en die in de jaren zestig startten. In de eerste lag het in de bedoeling overbodige arbeidskrachten te laten afvloeien naar ander beroepen. In de jaren zestig kwam de omscholing meer op de voorgrond te staan, omdat kleine boeren met behulp van financiële vergoedingen in de gelegenheid werden gesteld hun bedrijf te staken. De voorlichters kozen er regelmatig voor om door middel van een tentoonstelling of, in samenwerking met scholen, via beroepskeuzetesten de problematiek onder de aandacht van de bevolking te brengen. Zij maakten van die gelegenheden gebruik om ook de ouders ervan te doordringen dat voor veel jongeren geen toekomst was weggelegd in de landbouw. De afvloeiing uit de landbouwsector van boeren of hun kinderen had echter een weerslag op het hele gezin. De oude vertrouwde homogeniteit verdween. Er ontstonden verschillen in arbeidstijd, verdiensten en levensgewoonten. De agrarisch-sociale voorlichting zag voor zichzelf een taak weggelegd om de spanningen die als gevolg van de veranderingen optraden, bespreekbaar te maken. In die zin had de voorlichting sterk sociaal-psychologische doelen.

Vanuit algemeen oogpunt bezien was het uiteindelijke doel van deze beroepsvoorlichting verlaging van de generatiedruk, dat wil zeggen terugdringing van het aantal potentiële bedrijfsopvolgers in verhouding tot het beschikbare aantal boerenbedrijven. Dat betekende echter niet dat iedereen moest afvloeien. De agrarisch-sociale voorlichting besteedde daarom ook aandacht aan de blijvers en vooral aan de ouders die het pad moesten effenen voor een goede bedrijfsopvolging. Vaak schoven zij de erfrechtkwesaties namelijk vooruit, omdat er te veel kinderen op de boerderij rondliepen. Een te snelle keus van de opvolger, kon dan tot ongewenste ruzies leiden. Bovendien wilden veel boeren de opvolging niet regelen bij testament, of voelden zij er niets voor om hun bedrijf voor hun dood af te staan. Uitstel kon echter uiteindelijk tot een extra financiële belasting voor de opvolger leiden.⁴⁰ De agrarisch-sociale voorlichters probeerden dit soort problemen onder andere tijdens groepsgesprekken boven tafel te krijgen en zij verwezen vervolgens voor de technische oplossing de mensen door naar lokale notarissen of naar hun boekhoudbureaus. Deze erfrechtkwesaties waren echter problemen voor de individuele gezinnen. De voorlichters konden de zaak weliswaar in algemene bewoordingen aan een dorpsgemeenschap voorleggen, maar uiteindelijk moest het vraagstuk binnen het gezin worden opgelost. De streekverbetering was voor dit soort kwesaties dus een minder geschikt voorlichtingsproject. Eigenlijk gold dat voor alle financiële kwesaties die het boerenbedrijf aangingen. Die kwamen bij alle drie de voorlichtingsvormen wel ter sprake, maar hooguit in globale termen. Voorlichters en huishoudconsulentes ontdekten

⁴⁰ Zie voor een case: S. Hoegen, 'Erfopvolging. Verandering in bezitoverdracht in agrarische families (1945-1990)', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 21 (1994) 37-60.

in de praktijk dat dit een andere, meer individuele benadering vereiste. Dat inzicht leidde tot het ontstaan van de economisch-sociale voorlichting.

Overgang naar de economisch-sociale voorlichting

Op één punt convergeerden de drie voorlichtingsvormen, namelijk als het om het financieel management bedrijf en gezin ging. Dit aspect was van te voren nauwelijks voorzien. Hofstee had er in 1953 bij de rijkslandbouwconsulenten wel op gewezen dat traditionele boeren hun weg naar de bank minder snel vonden dan moderne, maar de reikwijdte van de problematiek werd nog als beperkt gezien, namelijk als de leenverhouding tot de bank. Mede als gevolg van de toenemende welvaart veranderde er echter na de Tweede Wereldoorlog ook op andere gebieden de financiële verhoudingen. Kinderen in arbeidersgezinnen hoefden bijvoorbeeld steeds minder van hun verdiende geld af te dragen als kostgeld.⁴¹ Ook binnen boerengezinnen zijn na de Tweede Wereldoorlog sterke veranderingen opgetreden in de financiële relaties, onder andere omdat kinderen vaker buitenshuis gingen werken. Bovendien wijzigden de externe financiële verhoudingen, doordat boerengezinnen meer geld van bankinstellingen gingen lenen. Adviezen over de balans tussen bedrijfsuitgaven en uitgaven voor gezin en huishouden werden daarom belangrijk onderdeel van de huishoudelijke voorlichting, zo belangrijk dat bijscholing van de voorlichtsters nodig was.⁴²

Agrarisch bedrijf en gezin vormden van oudsher een eenheid, ook in de financiële sfeer. Zowel de bedrijfsinvesteringen als de huishoudelijke uitgaven werden bepaald door de bedrijfsinkomsten. Wanneer hoge investeringen nodig waren, betekende dit vrijwel automatisch dat het gezin soberder moest gaan leven. In de streken met komgronden klaagden de streekverbeteringscommissies erover dat gezinnen te weinig voor de verbetering van de woning reserveerden, waardoor veel huizen werden verwaarloosd. Zij konden de achterstand alleen inhalen door een goed beheer van de inkomsten.⁴³ Een gescheiden boekhouding was nodig. Op die manier kon de rentabiliteit van een bedrijf beter nagegaan worden. Dit kon ook voorkomen dat onrendabele bedrijven zich met de inkomsten die kinderen elders verdienden rijk rekenden. Het betekende tevens dat binnen de agrarisch-sociale voorlichting zaken als kostgeld, zakgeld en erfrecht aan de orde kwamen. Ook in de huishoudelijke voorlichting gaven de voorlichtsters echter soms individuele adviezen over zakgeld of het uitbetalen van loon aan meewerkende kinderen.

Aanvankelijk richtte de huishoudelijke voorlichting in geldzaken zich vooral op het promoten van huishoudkasboeken. Voorlichtsters probeerden de boerinnen over te halen zo'n kasboekje bij te houden, maar succes was allerminst ver-

⁴¹ Regt, A. de, Geld en gezin. Financiële en emotionele relaties tussen gezinsleden (Amsterdam 1993).

⁴² Verslag over de landbouw in Nederland 1963 ('s-Gravenhage 1964) 66.

⁴³ Tussen Maas en Waal. Streekverbetering Maas en Waal-west 1957-1962 (z.p. z.j. [1962]) 39.

zeker. In de streekverbetering 'St. Oedenrode-Son-Breugel' startten in de jaren 1964-1966 32 boerinnen met een kasboek, maar slechts 20 hielden dat een jaar lang vol.⁴⁴ In 'Sleen-Erm-Diphoom' bleek het idee van de kasboekjes evenmin aan te slaan. Na afloop van de streekverbetering hield nog geen 5 procent van de vrouwen een boekhouding van het huishouden bij.⁴⁵ In 'Koewacht' was het succes niet veel groter. De scheiding van huishoud- en bedrijfsgeld was in belangrijke mate een mentaliteitskwesitie. Zonder huishoudboekje kon die scheiding echter ook worden doorgevoerd. Op de meeste cursussen leerden de huishoudconsulenten de boerinnen zo concreet mogelijk hoe zij het huishoudgeld efficiënt konden verdelen over de verschillende uitgavenposten. Een stel potjes met etiketten was dan net zo effectief als een kasboek.

Huishoudelijke voorlichting was een belangrijk onderdeel van de streekverbeteringen

De afzonderlijk voorlichtingsvormen konden de voorlichting over het financieel management onvoldoende behandelen. Zoals hiervoor is geschetst vereiste dat een veel individuelere benadering van de bedrijven en de gezinnen. Vandaar

⁴⁴ Rapport bij de afsluiting van de streekverbetering St. Oedenrode, Son en Breugel (Eindhoven 1968), 18.

⁴⁵ Verslag streekverbetering Sleen-Erm-Diphoom, 45.

dat er een samenwerkingsvorm werd gevonden in de economisch-sociale voorlichting. Deze richtte zich ten eerste op de continuïteit van het bedrijf waarbij de voorlichters vooral aandacht schonken aan een evenwichtige vermogensontwikkeling. In de jaren zestig werd immers steeds duidelijker dat het 'nieuwe' boeren grote investeringen vereiste. Het aandeel en de omvang van het vreemd vermogen, en daarmee de schuldenlast, nam aanzienlijk toe. Begeleiding van bedrijven, of beter gezegd boeren en boerinnen voor wie aard en omvang van dit vreemd vermogen onbekend was, leek daarom op zijn plaats. Ook de beroepskeuze van de kinderen in samenhang met de inkomstenmogelijkheden van het bedrijf bleef belangrijk. De voorlichting over de continuïteit van het bedrijf in verband met de generatiewisseling sloot bij dit laatste aan. Erfrecht kwesties werden door de toenemende kapitaalintensivering van bedrijven steeds belangrijker. Ten slotte besteedde de economisch-sociale voorlichting ook aandacht aan contracten en financiële regelingen van andere samenwerkingsvormen dan de traditionele.⁴⁶ De oprichting van maatschappen van vader en zoon werd bijvoorbeeld populairder.

Aanvankelijk ontwikkelde de economisch-sociale voorlichting zich naast de agrarisch-sociale en huishoudelijke voorlichting. Willinge Prins-Visser duidde haar zelfs aan als de 'Dritte im Bunde' waar het ging om de oplossing van problemen op het gebied van traditionele opvattingen over budgettering van het gezinsinkomen, taken van de huisvrouw en de taakverdeling tussen boer en boerin.⁴⁷ Al in 1965 werd er over gesproken hoe de huishoudelijke voorlichtsters in de streekverbeteringen konden worden overgeheveld naar de economisch-sociale voorlichting en eventueel naar de Stichting HVP. Deze stichting zou voortaan enkel nog de technisch-huishoudelijke voorlichting verzorgen, terwijl de economisch-sociale voorlichters de vraagstukken betreffende financiën en gezin voor hun rekening zouden nemen. De discussie over de reorganisatie van de huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting overleefde het streekverbeteringsprogramma. Pas begin jaren zeventig stopte het Ministerie van Landbouw de subsidiestroom voor deze beide vormen van voorlichting.

De omzetting van huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting in economisch-sociale voorlichting is om twee redenen van belang. In de eerste plaats markeert die een omwenteling in de uitvoering van het streekverbeteringsbeleid. De interne en externe financiële relaties bij boerengezinnen waren dusdanig veranderd dat de oorspronkelijke voorlichtingsvormen niet meer adequaat waren. De groepsvoorlichting die inherent was aan de Wageningse moderniseringsthese, werd daarom vervangen door een veel individuelere vorm van voorlichting. In die zin is er sprake van een breuk met het oude beleid. In de tweede

⁴⁶ Verslag over de landbouw in Nederland 1965 ('s-Gravenhage 1967), 81

⁴⁷ Visser, C.W., 'Voorlichting over het huishoudelijk beheer op het gezinsbedrijf', *Landbouwkundig Tijdschrift. Maandblad van het Koninklijk Genootschap voor Landbouwwetenschap* 76 (1964) 1011-1022, aldaar 1022.

plaats toont de omzetting aan dat het moderne ondernemerschap in de voorlichting een centralere plaats kreeg. De ‘ouderwetse’ huishoudelijke voorlichting maakte plaats voor een concentratie op budgettering van inkomsten (dus ook van huishoudgeld). De interdependentie tussen gezin en bedrijf was blijven bestaan, maar bedrijfsinvesteringen en gezinsinkomen werden meer gescheiden. Investeringen financierde het boerengezin via de bank, niet meer door besparing op het huishoudgeld.

Het einde van de streekverbetering

Het streekverbeteringsprogramma werd eind jaren zestig afgebouwd en in 1970 gestopt. Veel rijkslandbouwconsulenten wilden het geld liever op andere manieren inzetten. Het programma was achterhaald. Daarvoor zijn verschillende redenen aan te wijzen. Hiervoor werd al geschetst dat de individuele voorlichting aan bedrijven en gezinnen steeds belangrijker werd. De toenemende betekenis van de financiële aspecten van het boerenbedrijf zorgden er voor dat men zich steeds meer ging richten op bedrijven met toekomst. Om te bepalen welke bedrijven dat waren, was inzicht nodig in de financiële situatie van individuele bedrijven. De economisch-sociale voorlichting ontwikkelde daarom werkwijzen die hierbij aansloten. Ze kregen in hun streven politieke steun. Begin jaren zestig gaven de confessionele boerenbonden hun verzet tegen de opheffing van kleine boerenbedrijven op.

Ook de Wageningse moderniseringstheorie raakte stuurloos. De theoretische ontwikkeling ervan stakte halverwege de jaren zestig. Medewerkers van Hofstee bekritiseerden om verschillende redenen het theoretisch concept. Moderne boeren, zo bleek bijvoorbeeld in de Noordoostpolder, bleken als puntje bij paaltje kwam nog steeds het boer-zijn boven het agrarisch ondernemerschap te stellen. Bovendien bleek de nieuwe agrarisch ondernemer, zoals die herkenbaar was in bijvoorbeeld de opkomende grootschalige pluimveehouderij, in het geheel niet aan de voorstellingen van de Wageningers te voldoen. Hofstee merkte over deze nieuwe agrarisch ondernemers op: ‘Sociologisch gezien kennen wij deze nieuwe agrarische mens nog niet’.⁴⁸ Maar wat was die pluimveehouder anders dan de nieuwe, moderne boer? Merkwaardigerwijs herkende Hofstee klaarblijkelijk de uitkomst van zijn eigen moderniseringstheorie niet.

Is het streekverbeteringsprogramma daarom mislukt? Het resultaat laat zich deels kwantitatief meten. Op grond daarvan kan gesteld worden dat in de meeste streekverbeteringen de achterstand ten opzichte van de rest van Nederland in elk geval niet groter werd. Daar waar de streekverbetering ten uitvoer werd gebracht was in veel gevallen wel enige vooruitgang ten opzichte van de direct aangrenzende landbouwgebieden waar te nemen. Het voorlichtingsprogramma

⁴⁸ Constandse, A.K., *Boer en toekomstbeeld. Enkele beschouwingen naar aanleiding van een terreinverkenning in de Noordoostpolder* (Wageningen 1964) 75-77 (nawoord Hofstee).

was dus niet zonder effect. Anderzijds is het gerechtvaardigd de vraag te stellen of ook zonder het streekverbeteringsprogramma de boeren de weg naar de moderne samenleving zouden hebben gevonden. Radio en televisie werden in de jaren zestig en zeventig steeds belangrijker. Daardoor werd het sociologisch verschil tussen stad en platteland geringer. De stedelijke waarden en normen vonden makkelijker ingang op het platteland. De plattelandsjeugd, die toch al vaker en langer in de stad een vervolgopleiding volgde, kon zich op deze manier makkelijker onttrekken aan de soms als knellend ervaren traditionele waarden en normen van het platteland. De modernisering was in dat opzicht onstuitbaar. Daarmee is niet gezegd dat het streekverbeteringsprogramma overbodig is geweest. Het moet veeleer worden beschouwd als een bijzondere fase in de ontwikkeling van de voorlichting en scholing aan boeren. De introductie van sociale strategieën om het boerenbedrijf te veranderen was vernieuwend en ze zijn sindsdien op kleinschaliger niveau regelmatig ingezet. De agrarisch-sociale voorlichting heeft een begin gemaakt met de discussie over de maatschappelijke rol en betekenis van boeren en hun bedrijven. Bovendien had deze uiteindelijk voor vrouwen een emancipatoir effect.⁴⁹ En ten slotte leidde de modernisering van de boerenbedrijven mede naar een nieuwe verwetenschappelijkte aanpak van de landbouwproblematiek.

⁴⁹ R. van Eerden-Wighering, 'De Agrarisch Sociale Voorlichting in de Groninger Veenkoloniën 1956-1975 voor bedrijf en gezin', *Veenkoloniale Volksalmanak* 14 (2006), 89-115, aldaar 114.